

УДК 347.921

С.С. Бичкова, доктор юридичних наук, професор,
заступник начальника кафедри цивільного права і процесу
Національної академії внутрішніх справ

Г.В. Чурпіта, кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права і процесу
Національної академії внутрішніх справ

ЗЛОВЖИВАННЯ ЦИВІЛЬНИМИ ПРОЦЕСУАЛЬНИМИ ПРАВАМИ

Досліджено юридичну природу зловживання цивільними процесуальними правами, сформульовано відповідну дефініцію. Визначено форми цивільної процесуальної відповідальності за зловживання цивільними процесуальними правами.

Ключові слова: цивільні процесуальні права, зловживання цивільними процесуальними правами, затягування цивільного процесу, цивільна процесуальна відповідальність, форми цивільної процесуальної відповідальності.

Исследована юридическая природа злоупотребления гражданскими процессуальными правами, сформулирована соответствующая дефиниция. Определены формы гражданской процессуальной ответственности за злоупотребление гражданскими процессуальными правами.

It is researched the legal nature of the abuse of civil procedural rights and formulated an appropriate definition. The forms of civil procedural responsibility for the abuse of civil procedural rights are defined.

Процесуальні права та обов'язки осіб, які беруть участь у справі, закріплено ст. 27 Цивільного процесуального кодексу України (далі — ЦПК України), і відповідно до частини третьої цієї статті такі особи зобов'язані їх добросовісно виконувати.

Як слушно свого часу зауважила Н.О. Чечина, «добросовісна поведінка кожної сторони у процесі забезпечує нормальну діяльність суду та всіх осіб, які беруть участь у процесі, з'ясування матеріальної (об'єктивної) істини у кожній справі та одночасно з цим гарантує можливість здійснення процесуальних прав іншою стороною, забезпечує її інтерес щодо швидкого та правильного розгляду справи» [11, с. 10].

Загалом добросовісність — це властивість, що передбачає чесне, старання і сумлінне виконання своїх обов'язків [6, с. 230] за належного і сумлінного здійснення наданих прав [9, с. 148]. У контексті характеристики зазначеного вище цивільного процесуального обов'язку таку властивість належить розуміти як використання наданих особі прав виключно для досягнення встановленої законом процесуальної мети. Тому невиконання особою, яка бере участь у справі, обов'язку добросовісно здійснювати свої процесуальні права має кваліфікуватися як зловживання ними.

Зловживання суб'єктивними правами було предметом наукових розвідок як теоретиків права (Д.С. Бакаєв, О.Я. Рогач, Т.Т. Полянский), так і вчених-процесуалістів (М.І. Балюк, В.В. Комаров, Д.Д. Луспеник, А.С. Олійник, О.С. Фонова, С.Я. Фурса, М.Й. Штефан, А.В. Юдін).

Водночас вчені здебільшого досліджували особливості певних способів зловживання суб'єктивними правами, у тому числі й процесуальними. Відтак проблемні аспекти, пов'язані з визначенням юридичної природи зловживання цивільними процесуальними правами, проведення їх диференціації та визначення форм цивільної процесуальної відповідальності за певне правопорушення залишаються малодослідженими і потребують подальшої наукової розробки, що і є метою написання цієї статті.

Проблема недобросовісності учасників цивільного процесу відома ще з часів римського права, яке передбачало заходи протидії поведінці осіб, що безпідставно пред'являли позови або безпідставно заперечували проти них. Норми, які так чи інакше спрямовувалися на протидію різним зловживанням і правопорушенням у судовому процесі, містили багато пам'яток іноземного права в галузі судочинства (Салічна Правда, Світські закони датського короля Кнута, Саксонське зеркало, Ордонанс Короля Людовика XII, Записи Магдебурзького права тощо) [12, с. 17].

Слід зазначити, що термін «зловживання правом» вперше було введено у цивільному процесуальному законодавстві Швейцарії, а конституційну заборону зловживання правом вперше закріплено у видатній пам'ятці конституційного права Франції — Декларації прав людини і громадянина 1789 року [10, с. 12]. Право Київської Русі оперувало не терміном «зловживання правом», а поняттям «недобросовісність», яке концептуально збігалось із сучасним розумінням поняття «зловживання процесуальними правами».

На доктринальному рівні одним із перших розкрити зміст поняття «зловживання правом» і довести, що цей термін має право на існування як такий, спробував М.Й. Бару, зазначивши, що зловживання правом матиме місце тоді, коли особа наділена відповідним суб'єктивним правом, «зовні опирається на таке», однак її поведінка насправді не відповідає змісту належного їй права. Із цього випливає, що зловживання правом наявне у тих випадках, коли діяння особи перебуває у межах первинного суб'єктивного права (відповідає правовій нормі), проте водночас виходить за межі його здійснення (тобто за межі вимог загальних правових принципів) [7, с. 346].

У подальшому погляди вчених щодо змісту категорії «зловживання правом» поділилися на три наукові течії. При цьому перші відкидали теорію зловживання правом, вважаючи за неможливе саму ідею протиправного здійснення права (М.М. Агарков, М.В. Самойлова, М.С. Малєїн, С.М. Братусь), другі допускали можливість використання терміна «зловживання правом», але не визначали його змісту (М.І. Цукерман), треті визнавали обґрунтованою наявність теорії «зловживання правом» та робили спроби визначити його зміст (В.П. Грібанов, В.О. Рясенцев).

Цивільне процесуальне законодавство України не містить дефініції «зловживання цивільними процесуальними правами».

У сучасній науковій доктрині зловживання процесуальними правами розглядають як: таке здійснення права, внаслідок якого створюються перешкоди для вирішення завдань цивільного судочинства [5, с. 15]; особливу форму цивільного

процесуального правопорушення, тобто як умисні недобросовісні дії учасників цивільного процесу (а в окремих випадках і суду), що супроводжуються порушенням умов здійснення суб'єктивних процесуальних прав і виконуються лише з видимістю реалізації таких прав, пов'язані з обманом щодо відомих обставин справи з метою обмеження можливості реалізації або порушення прав інших осіб, які беруть участь у справі, а також перешкоджання діяльності суду щодо правильного і своєчасного розгляду та вирішення цивільної справи, що тягнуть застосування заходів цивільного процесуального примусу [8, с. 414]; вчинення учасником процесу дій у межах дозволеної поведінки, однак з використанням свого права з метою, яка суперечить завданням правосуддя [2, с. 119]; порушення функціонального призначення суб'єктивного цивільного процесуального права, що утворює поведінку, спрямовану на досягнення протиправної мети [12, с. 10], тощо.

Ознаками зловживання процесуальними правами в юридичній літературі зазвичай є такі:

- належне особі суб'єктивне процесуальне право здійснюється всупереч його призначенню;
- відсутня реальна основа здійснюваних дій, яким властива певна штучність;
- відтворювані особою обставини (процесуальні юридичні факти) ведуть до невинуватеного і штучного ускладнення цивільного процесу і перешкоджають провадженню у справі, а тому зловживання процесуальними правами є неекономічною процесуальною поведінкою;
- неприродність, яка виявляється, наприклад, у займанні непослідовної та суперечливої позиції у справі, що з урахуванням інших обставин може зумовити висновок суду про допущене особою зловживання [12, с. 11].

Як зазначено в Інформаційному листі Вищого господарського суду України від 15 березня 2010 року № 01-08/140 «Про деякі питання запобігання зловживанню процесуальними правами у господарському судочинстві», у судовій практиці як зловживання процесуальними правами розглядають такі дії:

- заявлення численних необґрунтованих відводів суддям;
- нез'явлення представників учасників судового процесу на судові засідання без поважних причин і без повідомлення причин;
- подання необґрунтованих клопотань про вчинення судом процесуальних дій;
- подання зустрічних позовів без дотримання вимог закону тощо.

Пленум Верховного Суду України в п. 14 своєї Постанови від 12 червня 2009 року № 5 «Про застосування норм цивільного процесуального законодавства, що регулюють провадження у справі до судового розгляду» як зловживання процесуальними правами кваліфікує неподання чи несвоєчасне подання доказів без поважних причин, що спрямовано на затягування процесу.

Отже, на підставі проведеного аналізу наукової доктрини, цивільного процесуального законодавства України та судової практики зловживання цивільними процесуальними правами можна визначити як використання учасником цивільного процесу свого суб'єктивного цивільного процесуального права з метою, яка суперечить завданням цивільного судочинства.

Вбачається, що суд має встановлювати у кожному конкретному випадку, чи добросовісно учасники цивільного процесу здійснюють свої цивільні процесуальні права. Хоча, звичайно, межа між добросовісним використанням своїх цивільних

процесуальних прав і зловживанням ними є доволі умовною. Проте для виявлення факту зловживання правом однієї лише внутрішньої впевненості судді недостатньо, потрібні конкретні докази, що підтвердять відповідний факт [3, с. 89].

За сферою суспільних відносин, яким завдається шкода при здійсненні суб'єктивних прав, зловживання такими правами поділяють на:

- правомірне зловживання правом, що має такі ознаки:

- поведінка суб'єктів відповідає нормі права, включаючи випадки, коли вона абстрактно дозволена або прямо не заборонена;

- поведінка суб'єкта не відповідає загальноприйнятим у суспільстві у певно-історичний період уявленням про добро та зло, суперечить нормам моралі, ідеалам справедливості (за здійснення таких діянь суб'єкта не притягують до юридичної відповідальності, оскільки він діє правомірно);

- результат поведінки суб'єкта відображається у завданні соціальної шкоди, яка не регламентується в законі як небажаний наслідок;

- наявність причинно-наслідкового зв'язку між поведінкою та настанням соціально-шкідливих наслідків;

- протиправне зловживання правом, характерними ознаками якого є такі:

- суб'єкт при здійсненні наданого йому суб'єктивного права порушує приписи чинного законодавства;

- здійснення суб'єктивного права всупереч його призначенню супроводжується завданням шкоди охоронюваним законом відносинам;

- наявний причинно-наслідковий зв'язок між протиправним діянням і соціально-шкідливими наслідками;

- можливість застосування заходів правового впливу до суб'єкта, який здійснив протиправне зловживання правом [1, с. 13].

Таким чином, існує велика кількість різних видів зловживань суб'єктивними цивільними процесуальними правами, адже будь-яка процесуальна норма, що уповомочує суб'єкта на вчинення тих чи інших дій, може породжувати різні зловживання тією свободою, яку вона надає. Отже, будь-яке суб'єктивне процесуальне право може бути використано всупереч його призначенню [8, с. 415].

У зв'язку із цим зловживання цивільними процесуальними правами може бути класифіковано за різними критеріями, у тому числі за:

- видами цивільного судочинства:

- зловживання цивільними процесуальними правами під час розгляду та вирішення справ позовного провадження;

- зловживання цивільними процесуальними правами під час розгляду справ окремого провадження;

- зловживання цивільними процесуальними правами під час розгляду справ наказного провадження;

- стадіями цивільного судочинства:

- зловживання цивільними процесуальними правами під час провадження у справі в суді першої інстанції;

- зловживання цивільними процесуальними правами під час перегляду судових рішень;

- зловживання цивільними процесуальними правами при відновленні втраченого судового провадження;

зловживання цивільними процесуальними правами під час вирішення процесуальних питань, пов'язаних з виконанням судових рішень у цивільних справах і рішень інших органів (посадових осіб);

– цивільним процесуальним статусом особи, яка зловживає процесуальними правами:

зловживання цивільними процесуальними особами, які беруть участь у справі;

зловживання цивільними процесуальними правами іншими учасниками цивільного процесу;

– сферою, у межах якої зловживання має місце:

зловживання цивільними процесуальними правами у процесі доказування;

зловживання цивільними процесуальними правами при визначенні підвідомчості та підсудності цивільних справ;

зловживання цивільними процесуальними правами шляхом затягування вчинення процесуальних дій у межах встановлених процесуальних строків тощо.

Цивільне процесуальне законодавство України прямо не закріплює підстав притягнення до відповідальності за зловживання учасниками цивільного процесу своїми процесуальними правами (хоча у ст. 77 ЦПК України 1963 року передбачалася можливість покладення на сторону, яка недобросовісно пред'явила безпідставний позов, або розпочала безпідставний спір проти позову, або систематично протидіяла правильному і швидкому розглядові та вирішенню справи, оплати на користь другої сторони винагороди за фактичну втрату робочого часу).

На сьогодні у відповідному контексті норма, регламентована частиною третьою ст. 89 ЦПК України, лише надає відповідачеві право у випадках залишення заяви без розгляду або закриття провадження у справі заявляти вимоги про компенсацію здійснених ним витрат, пов'язаних з розглядом справи, внаслідок необґрунтованих дій позивача. Проте зі змісту цієї норми не можна визначити, які саме дії позивача потрібно вважати необґрунтованими, зокрема чи можна такі дії кваліфікувати як недобросовісне зловживання позивачем своїми процесуальними правами, чому законодавець позбавляє права заявляти вимоги про компенсацію витрат, пов'язаних з розглядом цивільної справи, внаслідок необґрунтованих дій інших осіб, які беруть участь у справі, а також що робити з відповідною компенсацією у разі пред'явлення безпідставного позову, у задоволенні якого було відмовлено. Ці та інші питання законодавець залишає без відповіді.

З огляду на зазначене доцільно закріпити у цивільному процесуальному законодавстві України механізм притягнення до юридичної відповідальності учасників цивільного процесу за порушення обов'язку добросовісно здійснювати свої цивільні процесуальні права, тобто доповнити ЦПК України правовою нормою, яка б чітко регламентувала:

– дії, які слід кваліфікувати як зловживання цивільними процесуальними правами;

– заходи, які мають застосовуватися до осіб, винних у порушенні приписів цивільного процесуального законодавства;

– витрати, які слід компенсувати у зв'язку з виявленням відповідних порушень.

Слід зазначити, що у процесуальній літературі вже надавалися пропозиції із цієї проблематики у відповідному контексті. Так, О.В. Бобровник вважає, що у випадку, коли відповідач штучно затягує остаточне вирішення справи, до нього слід

застосовувати такі процесуальні заходи, як відхилення апеляційної та касаційної скарги [4, с. 27]. Позиція видається нам занадто радикальною і такою, що порушує одну з основних засад цивільного судочинства — забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішення суду (п. 8 частини третьої ст. 129 Конституції України, ст. 13 ЦПК України).

Крім того, «штучне затягування відповідачем остаточного вирішення справи» — доволі умовне поняття — відповідний факт ще треба довести. Потрібно також визначити у законі ознаки, що його кваліфікують.

Як опосередковану форму цивільної процесуальної відповідальності за зловживання цивільними процесуальними правами можна назвати передбачене у ЦПК України застосування до порушника заходів процесуального примусу: попередження, видалення із залу судового засідання, тимчасове вилучення доказів для дослідження судом, привід.

Крім цивільної процесуальної відповідальності, до засобів протидії зловживання процесуальним правом також належать:

- попереджувальні цивільні процесуальні заходи, що спрямовані на недопущення наслідків такої поведінки, яка створює загрозу порушення норм цивільного процесуального права (роз'яснення особам, які беруть участь у справі, їх обов'язку добросовісно здійснювати усі належні їм процесуальні права і про наслідки зловживання ними);

- заходи цивільного процесуального захисту, спрямовані на мінімізацію негативних наслідків дій учасників цивільного процесу:

- відмова особі у санкціонуванні процесуальної дії (наприклад, у задоволенні клопотання, спрямованого на затягування цивільного процесу);

- вчинення судом процесуальної дії, що має на меті запобігання зловживанню процесуальним правом (наприклад, ініціювання судом перевірки достовірності доказів, наданих особою на обґрунтування поважності причин своєї неявки);

- настання несприятливих наслідків, які не є заходами цивільної процесуальної відповідальності. Примусовий характер передбачає позбавлення особи можливості претендувати на певний результат через обрану нею лінію процесуальної поведінки (наприклад, ухвалення рішення на підставі наявних у справі доказів у разі ненадання доказів однією зі сторін);

- застосування цивільних процесуальних фікцій [12, с. 38] (зокрема, визнання факту, для з'ясування якого призначено експертизу, або відмова його визнавати на підставі частини першої 1 ст. 146 ЦПК України).

Отже, дослідження юридичної природи зловживання цивільними процесуальними правами дозволило дійти таких висновків:

- зловживання цивільними процесуальними правами слід розглядати як використання учасником цивільного процесу свого суб'єктивного цивільного процесуального права з метою, яка суперечить завданням цивільного судочинства;

- у цивільному процесуальному законодавстві України доцільно закріпити механізм юридичної відповідальності за порушення учасниками цивільного процесу обов'язку добросовісно здійснювати свої процесуальні права, для чого ЦПК України доповнити правовими нормами, які б не лише чітко регламентували дії, що слід кваліфікувати як зловживання цивільними процесуальними правами, а й передбачали заходи, які необхідно застосовувати до осіб, винних у порушенні приписів ци-

вільного процесуального законодавства, та витрати, які мають бути компенсовані у зв'язку з виявленням відповідних порушень.

Дослідження інших аспектів зловживання цивільними процесуальними правами, зокрема конкретних способів такого зловживання, виходить за межі цієї статті і є перспективним напрямом подальших наукових розвідок.

Список використаної літератури

1. Бакаєв Д.С. Концепція зловживання правом у правовій доктрині : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Д.С. Бакаєв. — Запоріжжя, 2013. — 18 с.
2. Балюк М.І. Практика застосування цивільного процесуального кодексу України (цивільний процес у питаннях і відповідях). Коментарі, рекомендації, пропозиції / М.І. Балюк, Д.Д. Луспеник. — Харків : Харків юридичний, 2008. — 708 с.
3. Бичкова С.С. Цивільний процесуальний правовий статус осіб, які беруть участь у справах позовного провадження : моногр. / С.С. Бичкова. — К. : Атіка, 2011. — 420 с.
4. Бобровник О.В. Зловживання процесуальними правами у цивільному процесі / О.В. Бобровник // Право України. — 2008. — № 7. — С. 27—29.
5. Васильєва Н.М. Зловживання процесуальними правами особами, які беруть участь у справі / Н.М. Васильєва // Молодь у юридичній науці : зб. тез міжнар. наук.-практ. конф. молодих науковців «П'яті осінні юридичні читання» (Хмельницький, 27—28 жовтня 2006 р.) : у 5 ч. — Хмельницький : Вид-во Хмельн. ун-ту упр. та права, 2006. — Ч. 4: Цивільне процесуальне право. Трудове право. Право соціального забезпечення. Земельне право. Аграрне право. Екологічне право. — С. 12—16.
6. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [укл. і гол. ред. В.Т. Бусел]. — К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2004. — 1440 с.
7. Іванюк І.Д. Юридична природа та ознаки поняття зловживання правом у кримінальному процесі: загальнотеоретичний аспект / І.Д. Іванюк // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична / [гол. ред. Б.В. Щур]. — 2010. — Вип. 3. — С. 340—349.
8. Курс цивільного процесу : підруч. / [Комаров В.В., Бігун В.А., Баранкова В.В. та ін.] ; за ред. В.В. Комарова. — Харків : Право, 2011. — 1352 с.
9. Панченко М. Добросовісність, розумність і справедливість — правові засади цивільного права України / М. Панченко // Підприємництво, господарство і право. — 2006. — № 12. — С. 147—150.
10. Рогач О.Я. Зловживання правом: теоретико-правове дослідження : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / О.Я. Рогач. — К., 2011. — 34 с.
11. Чечина Н.А. Гражданские процессуальные отношения / Н.А. Чечина. — Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1962. — 48 с.
12. Юдин А.В. Злоупотребление процессуальными правами в гражданском судопроизводстве : автореф. дис. на соискание учен. степ. доктора юрид. наук : спец. 12.00.15 «Гражданский процесс; арбитражный процесс» / А.В. Юдин. — СПб., 2009. — 47 с.